

Jolanta Panasiuk

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin,
e-mail: jolanta.panasiuk@poczta.umcs.lublin.pl)

MODEL OPISU INTERAKCJI OSÓB Z AFAZJĄ

1. WPROWADZENIE

Możliwości umysłowe człowieka to nie tylko epifenomen systemu nerwowego. Według Humberto Maturany i Francisco J. Vareli [1980] umysł przejawia się w działaniu, jest tworem z natury swej aktywnym. Wiedza warunkująca zachowania międzyludzkie ma charakter uspołeczniony. To ona przede wszystkim pozwala dostosowywać własne zachowania do zachowań innych członków grupy społecznej. George Mead [1975] przyjmuje co prawda subiektywność doznań, ale możliwość zachodzenia interakcji objaśnia za pomocą mechanizmu zwanego negocjowaniem interakcyjnym. Negocjowanie zakresu i treści znaków pozwala uczestnikom interakcji spełniać komunikacyjne intencje. Historia ewolucji człowieka i rozwoju kultury pokazuje, że w uspołecznieniu indywidualnych doświadczeń i budowaniu wiedzy społecznej podstawową rolę odegrał język.

Interakcja należy do pojęć od dawna stosowanych w naukach społecznych, jednak opis człowieka wtopionego w świat indywidualnych doznań i przeżyć z trudem poddaje się rygorom nauki. Trudno bowiem opisać to, jak ludzie z całym przynależnym sobie zestawem cech, potrzeb i celów modyfikują swe postępowanie, wchodząc ze sobą w kontakt.¹ W konkretnej sytuacji interakcyjnej wzajemne wyobrażenia jej uczestników muszą zostać, przynajmniej w jakimś zakresie, uzgodnione. Wypracowany *con-*

¹ Interakcyjny opis zachowań językowych wywodzi się z etnolingwistycznej koncepcji języka Bronisława Malinowskiego [1935/1987]. Podstawowym założeniem prekursora badań nad językami społeczności plemiennych jest stwierdzenie, że pierwotną funkcją języka jest koordynowanie wspólnej działalności ludzi w procesie bezpośredniego kontaktu werbalnego. W bezpośrednim kontakcie użycie języka nie służy nazywaniu obiektów rzeczywistości, lecz ich wskazywaniu, skoro znajdują się one w obecności mówiących i służą im jako niezbędne składniki działania. Taki stan określany jest jako pragmatyczna sytuacja pierwotna. Regulacyjna funkcja języka, organizująca wspólne działanie interlokutorów, jest funkcją pierwotną, bez której interpretacja tekstu nie może być pełna, a zatem opis kontekstu pragmatycznego powinien stać się integralną częścią każdego opisu językowego.

sensus nie oznacza – rzecz jasna – transcendentálnego porozumienia, ale na podstawie ustalonych danych pozwala określać płaszczyznę, w której mogą być kontynuowane wspólnie działania, doprowadzając do realizacji zamierzonych indywidualnie celów interakcyjnych [Call, Simmons 1974]. W złożonym i wielowątkowym procesie uzgadniania znaczenia zachowań istotną rolę odgrywają znaki językowe – ich skonwencjonalizowany społecznie charakter pozwala na ekonomizację negocjacyjnego wysiłku uczestników interakcji.

Afacyjne zaburzenia mowy, ograniczające możliwości rozumienia i tworzenia wypowiedzi, istotnie wpływają na przebieg i efektywność interakcji. Opis zachowań językowych osób z afazją wymaga systematyzacji całokształtu zjawisk zewnętrznych w stosunku do komunikatu werbalnego, które – pomimo afacyjnych ograniczeń – umożliwiają skuteczną interakcję.² Tak szerokie pole badawcze wymaga integracji rozmaitych dziedzin wiedzy: psychologii społecznej, socjologii i filozofii języka, antropologii, wreszcie językoznawstwa.³

2. W POSZUKIWANIU METODY OPISU ZACHOWAŃ JĘZYKOWYCH W AFAZJI

W myśl założeń konstruktywizmu komunikacyjnego konwersacja (rozmowa, działanie językowe) jest z jednej strony sposobem tworzenia rzeczywistości społecznej, z drugiej zaś strony jej utrzymywaniem w istnieniu [Marody 1987; Wendland 2011]. Peter L. Berger i Thomas Luckmann, autorzy książki *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, tak oto postrzegają rolę języka w interakcjach międzyludzkich:

² Oznacza to, że komunikacja bezpośrednia pierwotna (sytuacja *face-to-face*) i pośrednia (np. w wypadku tekstów graficznych, oderwanych od potencjalnego układu interakcyjnego) są równie ważnym obiektem badań lingwistycznych, a opis tych form komunikacji powinien uwzględniać wzajemnie ich na siebie oddziaływanie. Badania języka mówionego udowodniły specyficzną organizację bezpośredniego komunikatu werbalnego, jego interpretacja jednak była przeprowadzana w odniesieniu do normatywnej gramatyki języka pisanego, wykazywano więc swoista, „nienormatywną” w porównaniu z językiem pisanym, gramatykę tekstów mówionych [por. Awdziejew 2004; Skudrzyk 2005].

³ Dążenie do zrozumienia mechanizmów, które rządzą interakcją i na mocy konwencji językowych obligują mówiących do określonych zachowań, zgodnie z regułami wypracowanymi w ramach tych konwencji, należy łączyć z pojawieniem się alternatywnych w stosunku do strukturalizmu badań językowych, takich jak teoria aktów mowy czy nieco późniejsza pragmalingwistyka, wyrastająca z angielskiej analitycznej szkoły filozofii języka. Nowe kierunki zmieniły obiekt badania, rozpatrując język również jako pewien system zachowania symbolicznego, którego reguły mają charakter postulatyczny, a przewidywanie wyboru środków językowych przez mówiących zależy od motywacji zewnętrznych, niesystemowych.

Ta zdolność języka do generowania rzeczywistości jest już dana wraz z faktem językowej obiektywizacji. (...) Widzieliśmy, jak język obiektywizuje świat, dokonując przemiany *panta rei* doświadczenia w spójny porządek. Ustanawiając ten porządek, język spełnia świat w podwójnym sensie ujmowania i wytwarzania go. Rozmowa jest uobecnieniem tej spełniającej własności języka w kontaktach twarzą w twarz jednostkowej egzystencji. W rozmowie obiektywizacje języka stają się przedmiotami świadomości jednostkowej. Tak więc podstawowym faktem służącym podtrzymaniu rzeczywistości jest stałe używanie tego samego języka w celu obiektywizacji wzrastającego w ciągu życia doświadczenia. W najszerszym sensie wszyscy, którzy używają tego samego języka, są tymi, którzy podtrzymują rzeczywistość [Berger, Luckmann 1983, 76].

Badanie zachowań językowych osób z afazją wymaga zastosowania metodologii, która pozwala nie tylko na deskrypcję werbalnych, w wypadku afazji zdeintegrowanych, wykładników intencji, ale przede wszystkim umożliwia ocenę skuteczności realizowania komunikacyjnych zamierzeń w całej dynamice zachowań niewerbalnych i w sytuacyjnych uwarunkowaniach kontaktu. W tej perspektywie przedmiotem zainteresowania staje się język w użyciu.⁴ Potencjał znaczeń wyrażony w ludzkich zachowaniach staje się przedmiotem interakcyjnych negocjacji, których celem jest ciągle ustalanie aktualnie zamierzonych przez nadawcę i rozpoznawanych przez odbiorcę sensów.

Interakcja według Stanisława Grabiasa to

układ dwu przylegających do siebie procesów: procesów nadawania znaczeń zachowaniom ludzkim oraz procesu dostosowywania własnych zachowań do zachowań członków danej grupy społecznej [Grabias 2007, 358].

Z przyjętych przez autora założeń wynika, że opis interakcji musi uwzględniać rolę języka w organizowaniu sensów (poznaniu rzeczywistości), w organizowaniu przekazu i wreszcie w przekazywaniu wiedzy o rzeczywistości innym osobom (komunikacji językowej). Poznawcza i komunikacyjna funkcja języka wzajemnie się dopełniają, umożliwiając skuteczną interakcję w sytuacji, gdy spełnione są następujące warunki:

- 1) warunek tożsamości wiedzy o sobie i o świecie, która jest pochodną uczestnictwa w życiu społecznym, ponieważ im doświadczenia rozmówców są bardziej do siebie zbliżone, tym skuteczniejsze są interakcje, w które oni wchodzi;
- 2) warunek strukturalnej tożsamości wiedzy o sobie i o świecie, który wyraża się tym, że osoby posługujące się tym samym językiem etnicznym mają w podobny sposób ustrukturowaną wiedzę o rzeczywistości, język bowiem dostarcza intersubiektywnych kategorii poznania świata;
- 3) warunek tożsamości struktury i zasobów wiedzy na temat przedmiotu interakcji, który spełnia się wówczas, gdy zasoby wiedzy rozmówców

⁴ Wyniki badań nad interakcją osób z afazją zaprezentowałam w książce *Afaza a interakcja. TEKST – metaTEKST – konTEKST* [por. Panasiuk 2012].

o danym obiekcie czy zdarzeniu są porównywalne – im bardziej zbliżone są do siebie struktury tej wiedzy, tym interakcja jest skuteczniejsza;

- 4) warunek tożsamości wzorców przekazu i sposobów ich realizacji, który wiąże się z tym, że skuteczność przekazu wymaga znajomości wzorców interakcyjnych zwyczajowo przypisanych interakcjom społecznym oraz umiejętności realizacji tych wzorców w zachowaniach werbalnych i niewerbalnych; im bardziej zachowanie interakcyjne realizuje się według scenariusza zachowań stereotypowych, zgodnych z powszechnie uznanymi wzorcami, tym jest ono skuteczniejsze [Grabias 2007].

Schemat sytuacji interakcyjnej, w której uczestniczą osoby z afazją, wypełniany jest swoiście. Aby osiągnąć spójność dyskursywną, podmioty wypowiadające się konstruują przekaz zgodnie z przyjętą intencją⁵ złożony z wykładników werbalnych, werbalnych patologicznych oraz niewerbalnych. Pomiedzy rozmówcami istnieje relacja zwrotna, przypisują sobie wzajemnie określone role, które pozwalają poprzez struktury języka, komentarze dotyczące jego użycia oraz uwarunkowania kontekstowe regulować wzorce, zasady i mechanizmy działania w określonej sytuacji interakcyjnej.

3. KATEGORIE INTERAKCYJNE: TEKST – METATEKST – KONTEKST

W wypadkach afazji, kiedy następuje rozpad różnych sprawności językowych, chorzy mają trudności z rozumieniem i tworzeniem tekstu, co sygnalizują, posługując się formułami metatekstowym.⁶ Według Aleksandra Wilkonia [2002, 95]:

metatekst nie istnieje jednak bez tekstu, podczas gdy tekst może się obyć bez wyrażen metatekstowych czy całych wypowiedzi metatekstowych.

⁵ Zdaniem Johna Langshawa Austina [1962] oraz Johna Searle'a [1987] intencja jest polem istnienia językowych funkcji pragmatycznych. Według Stanisława Grabiasa są to: funkcja emocjonalna, informacyjna, modalna, działania. Anna Wierzbicka [1983] natomiast wyróżnia postawę interakcyjną, którą nazywa oznajmieniem, eksplikuje ją następująco: „że mówiący prezentuje wolę poinformowania odbiorcy (Chcę spowodować, żebyś wiedział...) o czymś i przekonanie co do prawdziwości wypowiedzianych sądów” [Grabias 1997, 289–290].

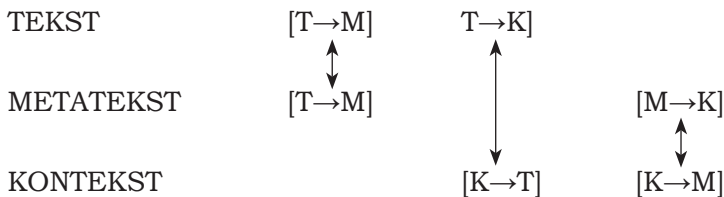
⁶ Metatekst jest wyrazem działania pewnego typu wiedzy, zachowanej w wypadku afazji, która wykorzystywana jest jako mechanizm metapoznawczy, kontrolujący i integrujący proces rozumienia i budowania wypowiedzi [por. Kwarciak 1995].

Jednak ta zasada przejawia się swoiście w interakcjach językowych, w których uczestniczą osoby z afazją. Metatekst istnieje z tekstem, ale zwykle z tym, który jest tworzony przez zdrowego rozmówcę na podstawie metatekstowych sugestii chorego. Łatwiej też zrozumieć zdeintegrowane struktury języka, gdy interpretuje się je w kontekście – w świetle innych wypowiedzi i na tle sytuacji, w której powstają w kontakcie „twarzą w twarz”. Interakcja w afazji wiąże się ze specyficznym wykorzystaniem trzech elementów, rozumianych tutaj jako kategorie interakcyjne:

1. zwerbalizowanego (tekstu / tekstu patologicznego) lub niewerbalnego komunikatu;
2. wypowiedzi o komunikacie (metatekstu) w dwu funkcjach – organizowania komunikatu oraz określania statusu semiotycznego użytych środków;
3. wiedzy nadawcy i odbiorcy wynikających z uwarunkowań tekstowych oraz pozatekstowych (kontekstu tekstowego i sytuacyjnego).

Podjęcie interakcyjne pozwala ujmować te trzy kategorie: tekst, metatekst i kontekst w sposób dynamiczny, stawiając następujące pytania badawcze: 1) Kiedy tekst staje się metatekstem? 2) Kiedy tekst staje się kontekstem? 3) Kiedy kontekst staje się tekstem? 4) Kiedy kontekst staje się metatekstem? 5) Kiedy metatekst staje się tekstem? 6) Kiedy metatekst staje się kontekstem? Zachowania komunikacyjne trwają i mogą przebiegać skutecznie dzięki wykorzystaniu przez obydwu uczestników interakcji reguł przełączania: $[T \leftrightarrow M \leftrightarrow K]$.

Ryc. 1. Schemat dynamiki interakcji.

Źródło: opracowanie własne.

Badanie struktury interakcji polega więc na odkryciu reguł transformacji tekstu, metatekstu i kontekstu decydujących o skuteczności interakcji. Przekształcenia tekstu, metatekstu i kontekstu mają charakter dwukierunkowy. Rodzaj i kierunek zmian wynika przede wszystkim z rodzaju i głębokości afazji, ale też jest funkcją struktury wiedzy uczestników interakcji i przyjętych celów komunikacyjnych. Przyjęte założenia umożliwiają ustalenie reguł, które warunkują, pomimo afatycznych trudności, osiągnięcie celu komunikacyjnego.

4. REGUŁY PRZEŁĄCZANIA KATEGORII INTERAKCYJNYCH ($T \leftrightarrow M \leftrightarrow K$)

W układzie komunikacyjnym, kiedy jednego z uczestników określają ograniczenia sprawności językowych, aktualizują się strategie kompensujące. Osoby z afazją wykorzystują rozmaite sposoby, by – mimo ograniczeń w rozumieniu i tworzeniu tekstu – skutecznie zaistnieć w sytuacji komunikacyjnej. Sprawny językowo odbiorca wchodzący w interakcję z afatycznym partnerem bierze udział w eksplikowaniu znaczenia zdezyntegrowanych językowo komunikatów oraz sam formułuje swój przekaz w taki sposób, by był on dla osoby z ograniczeniami w rozumieniu wypowiedzi najbardziej komunikatywny. Nawiązanie rozmówców do wspólnej im wiedzy pozwala wnioskować o sensie zaburzonych i ustalać sens niezrozumiałych komunikatów werbalnych.

4.1. Metatekst w funkcji tekstu – zastosowanie reguły $M \rightarrow T$

Metatekst, czyli wypowiedź o wypowiedzi, wyodrębniany w analizach lingwistycznych i analizowany poza tekstem [Wierzbicka 1971; Ożóg 1990], może w dynamice interakcji sam stać się tekstem. Afatyczne trudności w tworzeniu i rozumieniu tekstu skłaniają do ciągłego kontrolowania procesu mówienia i rozumienia, czyli operowania metatekstem. Formuły metatekstowe służą wówczas nie tylko organizacji tekstu, lecz także oznaczaniu zjawisk istniejących poza językiem i przekazem słownym – w świecie zewnętrznym i rzeczywistości wewnętrznej – stając się w interpretacji odbiorcy – językowym wykładnikiem tekstu.⁷

B.: *Czy może pani to nazwać?* [pokazuje przedmioty przedstawione na zdjęciach.]

P.: *Ja wiem, ale nie mogę... mówiłam, ale teraz... jak to jest* [jak to się nazywa] [$M \rightarrow T$]

B.: *Pani zna te przedmioty i ich nazwy, teraz trudno te nazwy przywołać?*

Metatekst może także odnosić się do innych tekstów, utworzonych wcześniej przez chorego lub inne osoby. Przywołania tych tekstów pozwalają osobom afatycznym mówiącym wypełnić aktualnie tworzoną wypowiedź.⁸ Trudności w powtórzeniu, skomentowaniu, streszczeniu in-

⁷ Przykłady dialogów z osobami z afazją zostały zebrane w różnych sytuacjach komunikacyjnych, jednak w większości zarejestrowano je w trakcie terapii logopedycznej. Literą *B.* oznaczane są wypowiedzi badającej, natomiast litera *P.* – wypowiedzi osób z afazją.

⁸ Relację tekstu do innego tekstu określa się w literaturze przedmiotu rozmaicie, wyodrębnione typy relacji bywają ujmowane w osobnych terminach: *paratekstualność*, *metatekstualność*, *hipertekstualność*, *architekstualność* itp. [Boniecka 1999]. Według Anny Kalkowskiej [1996, 63] intertekstualność zachodzi wówczas, gdy jakiś tekst prezentuje w obrębie swojej struktury inny tekst (np. cytat, aluzję, sprawozdanie), paratekstualność jest wówczas, gdy jako

nego tekstu nie przesądzają o niemożności jego przywołania, gdyż wspólnota doświadczeń rozmówców pozwala poprzez jedynie zasygnalizowanie (np. w formule metatekstowej) odpowiedniego odniesienia przywołać inny tekst, czyniąc go elementem własnego przekazu. Zadaniem odbiorcy jest ustalenie, czy tekst przez niego samego aktualizowany na podstawie metatekstowego sygnału jest tym, który wypełnić miał tekstotwórcze potrzeby osoby z afazją i spełnić jej komunikacyjne intencje.

B.: *Gdzie pani pracuje?*

P.: *No pracuję w takie... ja wiem... wiem... wiem... tak to się mówi, nie umie o to wytłumaczyć. To jak wtedy mąż mówi...*

[M→T]

B.: *Nie pamięta pani tej nazwy. Mąż mówił, że była pani księgową.*

P.: *O tak, właśnie!*

Trafność dokonanej przez odbiorcę intertekstualnej interpretacji niepełnej wypowiedzi jest przez samego chorego oceniana poprzez wykładniki modalności.⁹ Metatekstowe fragmenty przekazu, zwykle nacechowane modalnie, wyrażają stosunek mówiącego do formy i treści realizowanych wypowiedzi, a także wskazują na rodzaj trudności językowych osób z afazją. W afatycznych wypowiedziach pojawiają się leksykalne wykładniki modalności epistemicznej, zwłaszcza sygnały niepewności, sygnalizowana jest hipotetyczność sądów, wątpliwość w stosunku do wyrażonych wcześniej tez lub też ich weryfikacja.¹⁰ Aktywność zdrowego interlokutora, dążącego do ustalenia wspólnego celu komunikacyjnego, polega na zwerbalizowaniu w postaci tekstu ideacyjnego sensu formuł metatekstowych zrealizowanych przez afatycznego rozmówcę. Ich odniesienie do rzeczywistości jest warunkiem budowania wspólnej płaszczyzny porozumienia i rozpoznania sygnalizowanych stanów.

osobne współwystępują tekst właściwy i tekst komentujący (np. tytuł, podtytuł, wprowadzenie), o metatekstualności można mówić, gdy dany tekst służy do komentowania innego tekstu (np. za pośrednictwem form *mylisz się, masz rację* itp.), hipertekstualność realizują różne formy kontynuowania danego tekstu (np. imitacja) i w końcu architekstualność obejmuje proces rozpoznawania gatunków tekstów, ich przynależności do jakiegoś typu.

⁹ W powyższym przykładzie modalna pewność jest też wyrazem skutecznie przez odbiorcę odczytanej intencji na podstawie innego tekstu. Według Teresy Skubalanki [2000, 102] „Modalność jest kategorią metatekstową, lecz realizowaną w tekście, przewidzianą przez system jako szczególna jego kategoria akomodacyjna”.

¹⁰ Jerzy Bralczyk [1978] dokonał opisu leksykalnych wyznaczników prawdziwości oceny sądów (*trudno uwierzyć, mogłoby się wydawać, w rzeczywistości jednak* itp.).

4.2. Metatekst w funkcji kontekstu – zastosowanie reguły M→K

Wypowiedzi metatekstowe mogą stać się elementem kontekstu. Kontekst językowy i sytuacyjny tworzony przez elementy metatekstowe w wypadku afazji ma szczególne znaczenie. W wielu sytuacjach życiowych chory legitymuje się dokumentacją kliniczną określającą jego trudności językowe, informując tym samym otoczenie o swoich ograniczeniach i budując kontekst, w którym może odbywać się interakcja. Osoby zapoznające się z tą dokumentacją przyjmują zawarte w niej informacje jako element wspólnej wiedzy i poszukują sposobu komunikacji z afatycznym rozmówcą.

Szanowna Pani,

od wielu lat mam cukrzycę, a ostatnio przeszedłem udar mózgu. Nie mogę dobrze mówić i mój stan się pogarsza. Lekarze nie dają mi nadziei, ale ja jestem pewien, że moja mowa może się poprawić. Dlatego zwracam się do Pani z prośbą o pomoc. Czy może mi Pani pomóc? Z góry serdecznie dziękuję.

[podpis pacjenta]

Temat sformułowanego na piśmie tekstu dotyczy trudności w realizacji wypowiedzi ustnej, ma więc charakter metatekstowy, jednak w przestrzeni komunikacyjnej staje się elementem kontekstu sytuacyjnego. W budowaniu skutecznej interakcji istotny jest także kontekst językowy. Metatekstowe pomoce do terapii mowy sprzyjają budowaniu kontekstu językowego, w którym osoba z afazją aktualizuje odpowiednie struktury języka – w konsekwencji elementy metatekstowe stają się kontekstem językowym rozumianym tutaj jako najbliższe otoczenie językowe danego elementu w tekście. Por.:

B.: Kawiarnia to miejsce, gdzie się pije kawę, a kwiaciarnia to miejsce... [M→K]

P.: ...gdzie się sprzedaje kwiaty.

B.: Piekarnia to miejsce, gdzie się... [M→K]

P.: ...piecze chleb.

B.: Lodziarnia to miejsce, gdzie się... [M→K]

P.: ...kupuje lody.

B.: Ciastkarnia to miejsce, gdzie się... [M→K]

P.: ...kupuje ciastka.

B.: Palarnia to miejsce, gdzie się... [M→K]

P.: ...pali papierosy.

Prowadzenie operacji metajęzykowych w wypadku afazji jest niezwykle trudne, wymaga bowiem analitycznej refleksji nad elementami kodu językowego. W tych wypadkach odwołanie się do kontekstu językowego umożliwi automatyczne aktualizowanie znaków językowych. Ta prawidłowość wykazuje, że afazja jest zakłóceniem dostępu do kompetencji językowej, a nie dezintegracją wiedzy o języku, i należy ją sytuować w sferze *langue*.

4.3. Kontekst w funkcji tekstu – zastosowanie reguły K→T

Rozumienie i tworzenie tekstu w wypadku afazji wymaga wykorzystania elementów kontekstu językowego i sytuacyjnego. Kontekst stanowiący jest przez wspólną wiedzę interlokutorów o otaczającym świecie, uczestnicy interakcji odwołują się do wspólnych doświadczeń poznawczych.

B.: *Co było na obiad?*

P.: *Yyy...*

B.: *U... pa.* [K→T]

P.: *Zupa i potem...*

B.: *Zie...* [K→T]

P.: *Ziemniaki ko... z...*

B.: *I co jeszcze?*

P.: *No takie małego..., to jest nie... kotlet, nie to jest takie, takie jest...* [K→T]

B.: *Zrazy?*

P.: *Nie... takie jest..*

B.: *Czy to jest mięso?*

P.: *Nie. Takie krótkie!* [K→T]

B.: *Kluski?*

P.: *Nie gry... gry.. gryby... ry.... ryby.*

B.: *Aha! Ryby.*

P.: *Tak, ryby.* [K→T]

B.: *Ryba była smażona?*

P.: *Tak.*

B.: *Salatka była jakaś?*

P.: *Czerwo... niebieska i... sta...* [K→T]

B.: *Kapusta?*

P.: *Kapusta.*

B.: *Jaka kapusta?*

P.: *Ta bała... bała...* [K→T]

B.: *Biała? Pekińska?*

P.: *Nie! Taka zwoła... nie, nie, nie to jest taka, nie nie, to jest... yyy, szcze... no nie umiem.* [K→T]

B.: *Kapusta kiszona?*

P.: *O, tak!*

Interakcje językowe chorych z afazją mają zwykle dialogowy charakter i przyjmują formę typową dla interakcji potocznych [Bartmiński 1993; Warchała 2003].¹¹ Forma i treść pytania wyznacza na ogół formę i w pewnym zakresie treść odpowiedzi, co w konsekwencji czyni dialog koherentnym. Wiedza o świecie (kontekst kulturowy) ujawniona w replice osoby odpowiadającej jest wiedzą w jakimś stopniu związaną z tą, którą prezentuje osoba pytająca. Poszerzanie zakresu styczności wiedzy

¹¹ Według Barbary Bonieckiej [1999, 182] „pytania i odpowiedzi w dialogach i polilogach spontanicznych są tak treściowo zorganizowane, że można je traktować jako wzajemne punkty odniesienia”.

obydwu dialogizujących osób jest podstawowym czynnikiem rozwoju tekstu dialogowego. Warunkiem zdekodowania znaczenia zdeintegrowanych replik dialogowych, często wspomaganych znakami prozodycznymi, kinetycznymi i proksemicznymi, bywa kontekst sytuacyjny (tu i teraz).¹² Odczytywanie znaczeń kodowanych w przekazach niewerbalnych jest oparte na rozumieniu zarówno symbolicznych wykrzykników, skonwencjonalizowanych gestów i przyjmowanego dystansu fizycznego, jak też na semantyzacji wszelkich znaków, których status semiotyczny odpowiada symptomom – nieintencjonalne, jednokierunkowe i niezwrótne znaki zostają odebrane, zracjonalizowane i zwербalizowane przez sprawnego językowo odbiorcę, przeistaczając się z elementu kontekstu w tworzywo językowe wchodzące w tekst. Znaczenie kontekstu zinterpretowane przez odbiorcę, a następnie zwербalizowane, weryfikuje chory, potwierdzając lub negując przypisane mu znaczenie.

B.: *Jak się pan nazywa?*

P.: [Śmiech, pomrukiwanie z bezradnością] *Hmm... hmm...* [Wskazuje kartę zabiegową przy łóżku, gdzie są jego personalia]. [K→T]

B.: *Trudno panu powiedzieć. Już widzę, nazywa się pan W. T. A gdzie pan mieszka?*

P.: [Wskazuje ręką kierunek na południe]. [K→T]

B.: *W tamtej części Lublina?*

P.: [Kiwa głową].

B.: *A jaką datę dzisiaj mamy?*

P.: [Spogląda na zegarek z datownikiem]. [K→T]

B.: *Tak, dzisiaj jest 18 maja. Gdzie się pan obecnie znajduje?*

P.: [Stuka kula o podłogę]. [K→T]

B.: *No tak, tutaj w szpitalu. Od jak dawna pan tutaj przebywa?*

P.: [Pokazuje na palcach 3] [K→T]

B.: *Trzy tygodnie? Czy był pan tu już kiedyś?*

P.: *Ta* [artykulacja spłaszczoną].

B.: *Od jak dawna pan choruje?*

P.: [Macha ręką ze zniecierpliwieniem, wzdycha ciężko]. [K→T]

B.: *Długo? Co Panu obecnie dolega?*

P.: [Wskazuje na prawą rękę i nogę, potem na głowę]. [K→T]

B.: *No tak, jest niedowład, był udar. Na czym polegała Pana trudności w mowie?*

P.: [Lewa ręka wskazuje usta, potem kreśli kółko na głowie]. [K→T]

B.: *Nie może Pan mówić? Trudno zebrać myśli. Przed chorobą chętniej używał Pan prawej czy lewej ręki?*

P.: [Wskazuje gestem prawą rękę]. [K→T]

B.: *Był Pan praworęczny.*

¹² Przypisanie rozmówcy określonych zamiarów, celów bądź motywów, w świetle których wszelkie jego zachowania stają się koherentne, jako dająca się rozpoznać linia działania, zależy od zdolności interpretacyjnych odbiorcy. Gordon Allport [1961, 520] twierdzi wręcz: „Klucz do poznania osoby leży w uwadze skierowanej na to, co próbuje ona zrobić”.

Opis doświadczanej rzeczywistości i realizacja związanych z nią pragmatycznych funkcji są istotą pierwotnych zachowań językowych.¹³ Zachowania językowe chorych są mocno osadzone w kontekście sytuacyjnym i zanurzone w pragmatycznych potrzebach.

4.4. Kontekst w funkcji metatekstu – zastosowanie reguły $K \rightarrow M$

Kontekst sytuacyjny – określając intencje wypowiedzi i wyznaczając jej temat – pełni funkcje metatekstowe. Osoby z afazją – wobec trudności z nazwaniem i deskrypcją elementów sytuacji – podejmują próby przywołania nazwy jakiegoś obiektu poprzez wskazanie go. Te deiktyczne definicje, chociaż pozbawione warstwy słownej, mają w swej istocie charakter metajęzykowy lub metatekstowy. Podobnie jest przy interpretowaniu znaczeń metaforycznych. Wykorzystanie kontekstu sytuacyjnego należy tu rozumieć jako przejaw ukonkretnionej postawy chorego z uszkodzeniem mózgu wobec rzeczywistości.¹⁴

B.: *Wyjaśnij znaczenie frazeologizmu „Kamień spadł mi z serca”.*

P.: *To jak ktoś w domu ma dużo tego złotych... złota trzyma i pójdzie gdzieś..., i pojedzie, na przykład do Londynu, to tak myśli, że ktoś mu może to złoto zabrać, ale wraca i tu nikt nie zabrał.* [K→M]

B.: *I kamień mu spada z serca? Czuje ulgę.*

P.: *Tak.*

Kontekstem może być też wspólna, wcześniej uzgodniona, wiedza, która w rozmowie staje elementem metatekstowym:

B.: *Co znaczy przysłowie „Nie świeci garnki lepia”?*

P.: *Teraz już wiem!* [Poprzedniego dnia nie wiedział]. [K→M]

B.: *Wyjaśniliśmy je razem wczoraj. Każdy jest zdolny do wielu rzeczy, jeśli się postara.*

4.5. Tekst w funkcji metatekstu – zastosowanie reguły $T \rightarrow M$

Wykorzystanie tekstu w funkcji metatekstu jest typowym przejawem mechanizmu kompensującego trudności metajęzykowe chorych z afazją w sytuacji terapii logopedycznej, na przykład w ćwiczeniu budowania ciągów słownych zgodnie z semantyczną i składniową akomodacją słowa. Por.:

¹³ W perspektywie psychologii poznawczej [Piaget 1971; Wygotski 1989] czy w konstruktywistycznych założeniach socjologii i filozofii [Marody 1987; Wendland 2011] język powstaje w życiu codziennym, ono stanowi dlań pierwotne odniesienie.

¹⁴ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że zasadą języka potocznego jest tendencja do konkretyzacji. W interpretacji kognitywistów, analizujących procesy metaforyzacji w języku, konkretyzację uznano za przejaw konceptualizacji „coraz bardziej abstrakcyjnych i nieuchwytnych obszarów przez to, co znajome i konkretne” [Taylor 2001, 187]. W ujęciu socjolingwistów konkretność jest jedną z podstawowych kategorii wyróżniających styl potoczny [Lubaś 1986; Bartmiński 1993; Warchała 2003 i in.].

- B.: *Co można zgniatać?*
 P.: [Pokazuje na okładkę zeszytu, gdzie jest zdjęcie z reklamą i napisem na butelce coca-cola]. [T→M]
 B.: *Butelkę można zgniatać? A co można robić z butelką?*
 P.: [Pacjent pokazuje na zdjęciu z reklamą napis „Kup!"]. [T→M]
 B.: *Butelkę można kupić? A co jeszcze można kupić?*
 P.: [Pokazuje ponownie na zeszyt z reklamą i napis „Coca-cola”]. [T→M]
 B.: *Coca-cole można kupić.*

Tekst zapisany w zeszycie, na plakacie, wywieszce, w gazecie, wśród materiałów ćwiczeniowych czy też w dokumentach jest często wykorzystywany jako strategia kompensująca trudności w werbalizowaniu metatekstu w funkcji metajęzykowej lub metatekstowej. Potrzebę poinformowania o trudnościach w budowaniu tekstu chory z afazją może zrealizować przez wskazanie na określony fragment opinii logopedycznej, którą ma przy sobie.

- B.: *Jak panu się mówi? Czy są jakieś problemy z mówieniem?*
 P.: [Pokazuje na fragment opinii logopedycznej, którą wystawił mu wcześniej logopeda]. [T→M]
 B.: [Czyta] *„Trudności w aktualizowaniu nazw (zwłaszcza czasowników), zaburzenia w realizacji struktur składniowych i tekstów narracyjnych. Swobodne wypowiedzi ograniczają się do prostych i stereotypowych sformułowań. Zachowane zaś są zdolności w zakresie realizacji fonemów, czytania globalnego, przepisywania (z inwersją znaków), rozumienia sensów dosłownych i przenośnych, kategoryzowania zjawisk rzeczywistości”. Tak jest?* [T→M]
 P.: *Tak.*

Zachowane u znacznej części osób z afazją, zwłaszcza wykształconych, zdolności globalnego czytania są wykorzystywane w procesie przywracania sprawności w mówieniu. Odwołanie do wzrokowych wzorców wyrazów staje się techniką przywoływania ich słuchowo-ruchowych modeli.

4.6. Tekst w funkcji kontekstu – zastosowanie reguły T→K

Chorzy z afazją zachowują pełną orientację w rzeczywistości, potrafią aktualizować słowa w taki sposób, by przywołać ich określone znaczenie kontekstowe. Słowo, często użyte nieprecyzyjnie lub wypowiedziane w zniekształconej postaci, poprzez swoje związki asocjacyjne i konotacyjne otwiera przed rozmówcą określony zakres skojarzeń słownych i sytuacyjnych. Ten typ zachowań odnosi się najczęściej do funkcjonowania w sytuacji prostej rozmowy, na temat dotyczący własnej osoby lub najbliższych, w określonym miejscu i czasie.¹⁵ Odbiór intencji wyrażonych

¹⁵ Długie wzajemne obcowanie konkretnych osób, znaczna liczba interakcji pomiędzy nimi, zmniejszenie dystansu społecznego to czynniki, które pozwalają zredukować warstwę słowną bez utraty wartości informacyjnej komunikatu. Tekst odsyła do szerokiej przestrzeni znaczeń (kontekstowych), które nie były

w werbalnych komunikatach zdrowych rozmówców pozwala osobom z afazją formułować tekst adekwatny do sytuacji, chociaż zredukowany formalnie i semantycznie, na przykład:

P.: [Wróciła ze spaceru] Aj. [T→K]

B.: Czy zmarzłaś?

P.: Nie, nie, nie [T→K]

B.: Nogi cię bołą? Długo spacerowałaś?

P.: No, tak, tak.

Według Jacka Warchali [1991; 2003] każdy, nawet najbardziej amorficzny dialog wykazuje pewien stopień organizacji, zawiera minimalną, łatwo rozpoznawalną jednostkę, określaną jako wymiana, oraz uświadomione przez uczestników dialogu reguły następstwa wymian. Większość interakcji tę właśnie strukturę realizuje, chociaż – w wypadku głębszych zaburzeń zredukowaną formalnie. Jednak interakcyjne znaczenie tych wymian dialogowych jest łatwe do ustalenia, a pojemność semantyczna jednostek systemowych jest tym większa, im szerszy kontekst interpretacyjny one zakreślają ze względu na swą niejednoznaczność.

Bardziej złożone zachowania językowe, które polegają na opisie sytuacji lub opowiadaniu o zdarzeniu są dla większości chorych z afazją niedostępne, chociaż starają się uczestniczyć w rozmowach prowadzonych w ich obecności przez innych (np. chora, przysłuchując się rozmowie z sąsiadkami o terminie płatności rachunków, próbuje się włączyć, mówiąc: *Kasa*). Badani rozumieją pytania, zdarza się, że odczytują je na podstawie sytuacji, w której zostały zadane. Wypowiedzi chorych mogą być komunikatywne jedynie dzięki aktywnej postawie rozmówcy. Bez komunikacyjnego zaangażowania ze strony zdrowego rozmówcy nie byłoby możliwe skuteczne porozumiewanie się. Komunikatywność tych zredukowanych realizacji jest tym większa, im kontakt pomiędzy uczestnikami interakcji jest trwalszy, na przykład w relacjach rodzinnych.

5. RELACJE MIĘDZY TEKSTEM, METATEKSTEM I KONTEKSTEM

Kategorie interakcyjne tekst – metatekst – kontekst w dynamice interakcji nie stanowią bytów odrębnych. Wzajemne ich przenikanie się jest w tworzeniu wypowiedzi mówionych zjawiskiem typowym, inherentną ich własnością. W wypadku patologii mowy, gdy jeden z elementów tego nierozzerwalnego w interakcjach międzyludzkich układu – tekst – jest zdeintegrowany, niepełny, pozostałe składniki przejmują jego funkcje semantyczne i pragmatyczne. W swej dynamice interakcja jest procesem

explicite wyrażone. W ujęciu symbolizmu interakcyjnego podejmowaniu roli interakcyjnej służy znaczny stopień zażyłości z inną osobą [McCall, Simmons 1974].

otwartym, współtworzonym przez jej uczestników. Podstawową cechą analizowanych rozmów jest wyłanianie się właściwych sensów dopiero w trakcie trwania interakcji. Jej przebieg i zmienność są podporządkowane obranej intencji i realizacji planu skonstruowanego do jej wyrażenia za pośrednictwem dostępnych strategii komunikacyjnych. Niezwykle rzadko odnotowywano konieczność odstąpienia od strategii ze względu na ograniczenia w zakresie sprawności językowych jednego z uczestników interakcji.

Kreatywne, ale mieszczące się zwykle w obrębie norm kulturowych zachowania językowe osób z uszkodzeniami mózgu pozwalają osiągnąć porozumienie. Język, zakotwiczony w umyśle osoby z zaburzeniami czynności mówienia i rozumienia, czyli afazją, zyskuje swój prawdziwy potencjał i obraz dopiero w rozmowie, dzięki współpracy z zaangażowanym rozmówcą. Istotą rozmowy jest praktyczny, wydarzeniowy charakter, aktywność obydwu uczestników. Jedynie istnienie języka, leżącego u podłoża interakcji społecznych i działań komunikacyjnych, umożliwia wejście w rozmowę, w symboliczną interakcję.

O „otwieraniu” i uwspólnianiu doświadczenia świata poprzez język pisze H.G. Gadamer [2004, 600]:

„(...) ludzki język musimy jednak uważać za szczególny i niepowtarzalny proces życiowy, bo w językowym porozumieniu jest otwierany „świat”. Porozumienie językowe stawia to, czego dotyczy, przed porozumiewającymi się niczym przedmiot sporu między jego stronami. W ten sposób świat jest wspólną, przez nikogo nienaruszoną i przez wszystkich uznaną podstawą, która wiąże ze sobą wszystkich rozmawiających. Wszelkie formy ludzkiej życiowej wspólnoty są formami wspólnoty językowej (...). Ten bowiem jest zgodnie ze swą istotą językiem rozmowy. Urzeczywistnia się dopiero w procesie porozumienia. Dlatego nie jest tylko środkiem porozumienia”.

Trudności w komunikowalności tego doświadczenia mogą wiązać się z zaburzeniami sprawności w przekazywaniu (realizacji) lub odbiorze (percepcji) komunikatu u któregoś z podmiotów interakcji. Sama też sytuacja, w jakiej komunikacja się odbywa, może powodować utrudnienia w wymianie informacji, jeśli działają jakieś niekorzystne czynniki zewnętrzne zakłócające tę wymianę. Jednak czynniki te są zjawiskiem ograniczającym komunikację również ludzi zdrowych i nie należy traktować tych czynników jako inherentnych cech afazji, która jest zaburzeniem czynności nadawania bądź odbioru komunikatów słownych, przy zachowanych możliwościach komunikowania się za pośrednictwem innego rodzaju znaków.

Bibliografia

- G.W. Allport, 1961, *Pattern and growth in personality*, New York.
- A. Awdiejew, 2004, *Gramatyka interakcji werbalnej*, Kraków.
- J. Bartmiński, 1993, *Styl potoczny* [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, Wrocław, s. 115–134.
- P.L. Berger, T. Luckmann, 1983, *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, tłum. J. Niżnik, Warszawa.
- B. Boniecka, 1999, *Lingwistyka tekstu. Teoria i praktyka*, Lublin.
- J. Bralczyk, 1978, *O leksykalnych wyznacznikach prawdziwościowej oceny sądów*, Katowice.
- H.G. Gadamer, 2004, *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*, tłum. B. Baran, Warszawa.
- S. Grabias, 1997a, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.
- S. Grabias, 2007, *Język, poznanie, interakcja. Mowa. Teoria – Praktyka* [w:] T. Woźniak, A. Domagała (red.), *Język, interakcja, zaburzenia mowy. Metodologia badań*, t. 2, Lublin, s. 355–377.
- A. Kałkowska, 1996, *Poziomy tekst, czyli polifonia druga* [w:] S. Gajda, M. Bałowski (red.), *Styl a tekst*, Opole, s. 61–68.
- B. Kwarciak, 1995, *Początki i podstawowe mechanizmy świadomości metajęzykowej*, Kraków.
- W. Lubaś, 1986, *Istota potoczności*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 40, s. 85–89.
- B. Malinowski, 1935/1987, *Ogrody koralowe i ich magia. Język magii i ogrodnictwa*, tłum. B. Leś, Warszawa.
- M. Marody, 1987, *Technologie intelektu. Językowe determinanty wiedzy potocznej i ludzkiego działania*, Warszawa.
- H. Maturana, F. Varela, 1998, *The Free of Knowledge. The Biological Roots of Human Understanding*, Boston, MA–London.
- G.J. McCall, J.L. Simmons, 1974, *Identities and interactions*, New York.
- G.H. Mead, 1975, *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, tłum. Z. Wolińska, Warszawa.
- K. Ożóg, 1990, *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- J. Panasiuk, 2012, *Afazja a interakcja. TEKST – metaTEKST – konTEKST*, Lublin.
- J. Piaget, 1971, *Biology and Knowledge. An Essay on the Relations Between Organic Regulations and Cognitive Processes*, Chicago.
- T. Skubalanka, 2000, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*, Lublin.
- A. Skudrzyk, 2005, *Czy zmierzch kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*, Katowice.
- J.R. Taylor, 2001, *Kategoryzacja w języku. Prototypy w teorii językoznawczej*, tłum. A. Skucińska, Kraków.
- J. Warchala, 1991, *Dialog potoczny a tekst*, Katowice.
- J. Warchala, 2003, *Kategoria potoczności w języku*, Katowice.
- M. Wendland, 2011, *Konstruktywizm komunikacyjny*, Poznań.
- A. Wierzbicka, 1971, *Metatekst w tekście* [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu*, Wrocław, s. 105–121.

- A. Wierzbicka, 1983, *Geny mowy* [w:] T. Dobrzyńska, E. Janus (red.), *Tekst i zdanie*, Wrocław, s. 125–137.
- A. Wilkoń, 2002, *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*, Kraków.
- L.S. Wygotski, 1989, *Myślenie i mowa*, tłum. E. Flesznerowa, J. Fleszner, Warszawa.

A model of describing interactions with people suffering from aphasia

Summary

The object of this paper is a description of interaction with ill people – ones experiencing speech disorders, called aphasia in the relevant literature, as a result of damage to the central nervous system. The characteristics of the interaction in which people with aphasia take part involves a specific use of three elements: a) a verbalised (text, pathological text) or non-verbal message; b) an utterance about a message (a metatext in two functions: organising the message and defining the meaning of the verbal and non-verbal signs used); c) the sender's and the recipient's knowledge of textual and extratextual considerations of interaction (textual, linguistic and situational contexts). The adoption of an interactive approach in research on aphasia permitted the dynamic approach to three categories: text, metatext and context. Cognitive and communicative abilities of people with aphasia were proved through the discovery of the rules of transformation of these categories in the course of interaction.

Trans. Monika Czarnecka